

Tamara Petrović Trifunović¹

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Originalni naučni rad

UDK 316.773.2:323.269.3(497.11)“1996/1997”

323.22:81’42(497.11)“1996/1997”

Primljen: 14.11.2017.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1704476P>

ARTIKULACIJA OTPORA U DISKURSU O PROTESTIMA 1996/97. U SRBIJI: POLITIČKA BORBA VOĐENA JEZIKOM KULTURE I SIMBOLIČKE GEOGRAFIJE

Articulation of Resistance in the Discourse of the 1996/97 Serbian Protests: Political Struggle through Culture and Symbolic Geography

APSTRAKT: U tekstu se analizira diskurzivna artikulacija otpora režimu Slobodana Miloševića tokom građanskih i studentskih protesta 1996/97. godine. Primenom kritičke analize diskursa u opozicionoj štampi tog vremena, utvrđeno je da su u medijskim tekstovima o protestima dominirali diskursi o civilizacijskim i kulturnim razlikama povezani sa različitim varijacijama orijentalizma, balkanizma i „urbocentričnog ekskluzivizma”. Identifikacije „Mi” i „Oni” građene su pomoću međusobno isprepletenih semantičkih parova kao što su civilizovanost – zaostalost, kultura – primitivnost, Evropa – Balkan / Orijent, urbanost – ruralnost i demokratija – komunizam. Vodeći se postojećim istraživanjima uloge simboličke geografije i kulturnih distinkcija u stvaranju podela u društvima bivše Jugoslavije, analiza pokazuje kako su kulturne odlike i afilijacije, „urbanost” i individualne karakteristike poput inteligencije, kritičkog pogleda na svet i smisla za humor upotrebljene kao sredstva političke borbe i uokviravanja protesta. Na osnovu detaljne rekonstrukcije diskurzivnih strategija u izveštavanju o protestima, iz današnjeg ugla se preispituju dometi na ovakav način artikulisanog otpora, a u svetlu novijih talasa mobilizacije građana Srbije tokom 2016. i 2017. godine.

KLJUČNE REČI: kritička analiza diskursa, protesti, Srbija, kultura, simbolička geografija

ABSTRACT: The present article analyzes the discursive articulation of resistance to the regime of Slobodan Milošević during the civil and student protests in Serbia in the winter of 1996/97. By applying critical discourse analysis to the opposition press of the time, we find that the rhetoric during the protests centered around

1 even304@gmail.com

the notions of civilization and culture. In variations of orientalism, balkanism and „urbocentric exclusivism,” the „Us” and „Them” identifications were constructed through mutually interlaced semantic pairs: civilization – backwardness, culture – primitivism, Europe – Balkans/Orient, urbanity – rurality and democracy – communism. By drawing on existing research on the role of symbolic geography and cultural distinctions in the creation of social cleavages in the post-Yugoslav societies, our analysis presents how cultural traits and affiliations, „urbanity” and individual characteristics, such as intelligence, critical ability and sense of humor, were used for the framing of protests, but also as means of political struggle in the protests. A detailed reconstruction of discursive strategies of reporting on the protests allows for a contemporary assessment of the limits of protest politics articulated in this way, and its comparison with a recent wave of mobilization of citizens of Serbia in 2016 and 2017.

KEYWORDS: critical discourse analysis, protests, Serbia, culture, symbolic geography

Uvod

Tokom 2017. godine navršila se dvadesetogodišnjica jednog od većih talasa mobilizacije građana protiv režima Slobodana Miloševića, čija je vladavina obeležila poslednju deceniju 20. veka u Srbiji. Reč je o građanskim i studentskim protestima koji su pokrenuti nakon poništavanja rezultata lokalnih izbora u opštinama u kojima je većinu osvojila opozicija i trajali tokom jeseni i zime 1996/97. godine. Na osnovu analize diskursa u opozicionoj štampi tog vremena, u tekstu će biti pokazano kako su se mediji u izveštavanju o protestima oslanjali na orijentalističke i balkanističke predstave o Miloševićevom režimu i njegovim pristalicama, a politička borba se preinačavala u civilizacijsku. Ovo nije bio jedini okvir predstavljanja protesta, ali je bio dominantan.

Sličan tip retorike pozicioniranja u svakodnevnom životu i javnoj sferi, zasnovan na kulturnim kategorijama, zabeležen je u brojnim istraživanjima društava bivše Jugoslavije (Jansen, 2005a; 2005b; Spasić, 2006a; 2006b, 2013; Živković, 2012; Simić, 2014). U njima je pokazano kako je povezivanje kulture, ukusa, urbanosti, kosmopolitske orijentacije i političkih afilijacija predstavljalo važan identitetski obrazac za mnoge društvene aktere. Naročito je u retoričkim ratovima, koji su tokom devedesetih godina prošlog veka vođeni između opozicionih intelektualaca i Miloševićevog režima, „kultura” služila kao „moćno višenamensko oružje u borbi za društvenu dominaciju” (Živković, 2012: 170). U periodu međunarodne izolovanosti Srbije tokom i nakon građanskih ratova i raspada bivše Jugoslavije, antinacionalistički otpor je iznedrio urbanost i kosmopolitsku otvorenost kao ključne identitetsko-diskurzivne elemente. Međutim, ovaj vid „otvaranja” ka svetu sa sobom je često povlačio „zatvaranja” spram unutrašnjeg (nekulturnog) Drugog, jer je otvorenost korišćena i kao resurs za afirmisanje sopstvene superiornosti (Jansen, 2005a; 2008; Spasić, 2013: 92).

Diskurs o protestima 1996/97. pruža dobru ilustraciju ovih simboličkih procesa. Tekst koji sledi ima za cilj da, umesto „romantizovanja i fetišizovanja otpora” (Jansen, 2000), kritičkom analizom diskursa pokaže kako su protesti

protiv vladajuće stranke i njenih pristalica u Srbiji predstavljeni jezikom kulture i simboličke geografije. U tekstu se analizira kako se u medijskoj građi podela na „Mi” i „Oni” artikulirala uz pomoć međusobno isprepletenih semantičkih parova civilizacija–zaostalost, kultura–primitivnost, Evropa–Balkan / Orijent, demokratija–komunizam i grad–selo. Analiza diskursa u protestima i o protestima pokazuje da su kulturne odlike i afilijacije, poput obrazovanja, ukusa, kosmopolitske orijentacije i urbanosti, uz individualne karakteristike kao što su inteligencija, kritički pogled na svet, kreativnost i smisao za humor, postale retorička sredstva u političkoj borbi i kriterijumi u konstituisanju simboličkih podela u društvu. Na osnovu toga, u završnom delu teksta se preispituju dometi na ovakav način artikulirane političke borbe, a u svetlu novijih talasa mobilizacije tokom 2016. i 2017. godine (protesti Inicijative „Ne davimo Beograd” i „Protest protiv diktature”).

Kontekst: protesti 1996/97.

U novembru 1996. godine održani su lokalni izbori u Srbiji. Prema prvim rezultatima, opoziciona koalicija „Zajedno” osvojila je većinu u brojnim opštinama, posebno u velikim gradovima, uključujući i Beograd. Slavlje koje je usledilo tokom izborne noći na ulicama nekih gradova pokazalo se kao preuranjeno, jer su u narednim danima osnovu prigovora na regularnost izbora, u mnogim opštinama u kojima je većinu osvojila opozicija rezultati poništeni ili čak preinačeni u korist partija na vlasti. Protest pristalica koalicije „Zajedno” (koji prerasta u građanski protest) otpočinje 19. novembra 1996. u Nišu, a u narednim danima pokreću se prvi protesti u Beogradu i drugim gradovima Srbije. Inicijativni odbor studentskog protesta se konstituiše 22. novembra, a studentski protest će trajati paralelno sa građanskim i nadživeti ga za mesec i po dana. Građanski protesti su okončani nakon usvajanja specijalnog zakona (*lex specialis*), kojim se prema nalazu komisije OEBS-a proglašavaju konačnim rezultati drugog kruga lokalnih izbora i konstituisanjem opštinskih i gradskih vlasti koje je usledilo 20. februara 1997. godine. Studentski protesti se završavaju 21. marta sa prihvatanjem ostavke rektora Beogradskog univerziteta.

Protesti 1996/97. su imali relativno homogen društveni sastav učesnika: u njima su učešće uzeli većinom (visoko)obrazovani pripadnici srednje klase iz gradskih sredina, mladi i ljudi srednjih godina. Istraživanje Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu sprovedeno tokom protesta pokazalo je da su, po strukturi učesnika, protesti bili izolovani od grupacija iz donjeg dela društvene strukture. Da je prevashodno reč o protestima srednjih slojeva govori obrazovna struktura, na osnovu koje je 45,8% učesnika imalo završeno više i visoko obrazovanje, 48,4% srednje, dok je magistara i doktora nauka bilo više nego građana iz najniže obrazovne kategorije – 3,1%, odnosno 2,7%. Prema podacima o mestu stanovanja, preko 90% učesnika protesta je bilo iz urbanih sredina (Babović, 1997a: 22–26). Kada je o studentskim protestima reč, svega 12% učesnika u protestu bilo je poreklom iz varošica i sela, a sebe su u najvećem broju slučajeva (72%) svrstavali u srednju klasu (Kuzmanović, 1997: 52–53).

Istraživanja su utvrdila i da je, među motivima za priključenje protestu, osećanje za pravdu i slobodu biračkog opredeljenja bilo važno za 59,6% ispitanih učesnika, izgradnja novog društva sličnog onima u Zapadnoj Evropi bila važan

motiv za 23,2% ispitanika, dok je „rušenje komunizma” bilo motiv njih 23,8% (Cvejić, 1997: 36). Ovi podaci svedoče o tome da se motivacija za priključenje protestima nije svodila na odbranu biračkog prava, već se prizivala i promena opšteg karaktera društva i to po pojednostavljenom modelu tranzicije iz socijalizma u kapitalizam i demokratiju. Kada su bili upitani o viziji budućeg društva koje bi trebalo izgraditi nakon promene Miloševićevog režima, 92% učesnika se izjasnilo za društvo po uzoru modernih demokratskih društava Zapada (Babović, 1997b: 117). Opšti karakter protesta je na više mesta određen kao modernizacijski, a utvrđen je i njihov liberalni karakter (Cvejić, 1997; Vuletić, 1997; Babović, 1997b).

Ako pogledamo naslove naučnih analiza koje su objavljene ubrzo nakon okončanja protesta, vidimo da su oni označeni kao „rađanje demokratskog poretka u Srbiji”, „demokratija sa kolektivnim predumišljajem”, „šetnja u slobodu”, „između Evrope i Kine” i „pokretni praznik” (Babović i dr., 1997). U zborniku koji je indikativno nazvan „Duh vedrine: kultura protesta – protest kulture” (Čupić, 1998), među naslovima su i sintagme „karneval duha”, „oslobođenje grada”, „protest – kulturna obaveza”, „kolektivna katarza”, „u potrazi za pristojnim društvom”, „rođenje vedrine”, „pobuna života”, itd. U tadašnjim naučnim analizama i medijskim tekstovima, isticana je novina koju su protesti uneli u politički i javni život u Srbiji, nasuprot mržnji i nepoverenju prema drugim nacijama i ostatku sveta, koje je vlast pothranjivala (Pavićević i Spasić, 1998: 419). Kroz većinu publikacija o protestima provlačio se moralni i hronološki okvir: protesti su predstavljeni kao borba civilizacije protiv varvarstva, demokratije protiv tiranije i budućnosti protiv prošlosti (Jansen, 2000: 407). Kada je u protestima, novinskim i naučnim člancima isticana urbanost, inteligencija i smisao za humor učesnika, to je neretko postavljeno naspram „primitivnosti”, neobrazovanosti i „ruralnosti” pristalica režima i same vlasti (Jansen, 2000: 411). Ovo je u pojedinim analizama dovelo do preuveličavanja demokratskih potencijala urbanih srednjih slojeva nauštrb svih ostalih i do izjednačavanja urbanosti i demokratije. Diskurs koji je pratio proteste 1996/97. tako se uklapao u dugotrajni okvir na osnovu kog je Milošević optuživan za „uništavanje urbanih srednjih slojeva”, a jugoslovenski ratovi devedesetih tumačeni kao „osveta sela” (Bougarel, 1999; Spasić, 2006a; 2013: 83–86).

Protesti su održavani svakodnevno, sastojali su se od govora i protestnih šetnji, kao i raznih akcija bogatih simbolikom i humorom, mahom osmišljenih da odgovore na poteze vlasti. Sa druge strane, vlast je na proteste reagovala na različite načine – najpre potpunim ignorisanjem, potom minimizacijom i diskvalifikacijom (Pavićević i Spasić, 1997: 87). Režimski mediji su u priložima o protestima podelili građane Srbije na dve kategorije – s jedne strane su bili oni „koji žele da rade i proizvode”, kao i da „sačuvaju sliku Srbije u svetu”, sliku koju ruži druga strana, označena kao „snage haosa i bezumlja” (Erdei, 1997: 119). Tokom protesta vlast je ometala rad opozicionih medija, a sporadično se služila i direktnom represijom koja je vrhunac doživela u noći pred najavu specijalnog zakona kojim su rezultati lokalnih izbora priznati. Dramatična i konfliktna atmosfera u Srbiji tokom tih meseci, bila je proizvod i kontinuiranih diskvalifikacija na račun demonstranata u državnim medijima. U tom smislu, diskurs u opozicionim medijima često je bio reakcija na poteze režima. Vlast

je tokom protesta podsticala dalje konfrontacije i namerno igrala na kartu produbljivanja postojećih političkih i socijalnih rascepa u društvu (Pavićević i Spasić, 1998: 422–423). Posebno je kritičan bio dan kada je održan tzv. *kontramiting* i pristalice vlasti i opozicije se našle zajedno na ulicama Beograda. U izveštavanjima o tom događaju, diskurzivne strategije javile su se u najsnažnijem obliku, kao refleksija na svojevrсни „koncentrat” društvenih podela koji je susret demonsternata i „kontramitingaša” izneo na videlo.

Paralelno odvijanje studentskih i građanskih protesta, studente je stavilo u situaciju da se odrede prema protestima koje je predvodila koalicija „Zajedno”. Istraživanje sprovedeno među učesnicima studentskog protesta pokazalo je da, iako je 68% studenata redovno ili povremeno učestvovalo u oba protesta, 86% njih imalo pozitivno mišljenje o građanskom protestu, a samo 4% studenata negativno – čak 86% intervjuisanih smatralo je da studentski protest treba da bude što nezavisniji od protesta koalicije „Zajedno” (Popadić, 1997: 71). Jedan od razloga za odsečno odvajanje dva protesta bio je stav prisutan među studentima (i u javnom mnjenju uopšte) prema kom se politika izjednačava sa pukom borbom za vlast i „strančarenjem”, odnosno nečim što se uzima kao moralno problematično (Popadić, 1997: 70; up. Pavićević i Spasić, 2003). Raširenost pomenutog uverenja je bila produktivna i povećala učešće studenata u protestu, iako su se na taj način stavovi studenata poklopili sa porukom režima da nije njihovo da se „bave politikom” (Pavićević i Spasić, 1997: 82). Insistiranje na autonomiji studentskog protesta bilo je i način da se njegovi učesnici zaštite od žešćih napada režima. Naime, političari na vlasti i pro-režimski mediji su na početku mobilizacije građana dali svoje „definicije” protesta, na osnovu kojih su studenti označeni kao „dobra deca” koja su izmanipulisana, ali sa kojima se može razgovarati, za razliku od pristalica koalicije „Zajedno” prema kojima nije bilo moguće gajiti bilo kakve simpatije (ibid: 89–90). U ovom radu se govori o „protestima 1996/97” i uzima se u obzir da su građanski i studentski protesti imali odvojene satnice, sadržaje, akcije i aktere, ali se oni analiziraju zajedno, budući da su bili motivisani istim uzrokom, vođeni istim principima i vrednostima i imali ista formalna obeležja, kao i sociodemografski profil učesnika.

Metodološki okvir istraživanja

U istraživanju je primenjena kritička analiza diskursa medijske građe. Prema pristupu koji je razvio van Dijk (van Dijk, 2006), polazište analize je da je diskurs koji su koristili učesnici i izveštači o protestima nastao kao posledica polarizacije društvenih grupa koje su određene kao „Mi” i „Oni”. Retorika političke borbe u izveštavanju o protestima se posmatra kao proizvod već postojeće podele između demonsternata i opozicionih novinara, s jedne strane, i režima i njegovih pristalica, s druge. Zahvaljujući dijalektičkom odnosu između diskursa i društvene stvarnosti, kao i između društvenih klasifikacija i medijskih reprezentacija, pretpostavlja se i da je medijski diskurs o protestima doveo do daljeg produbljivanja sukoba.

Analiza je objavljena na građi koju čine svi brojevi dnevnog lista *Naša borba* i nedeljnika *Vreme* koji su izašli tokom trajanja protesta, od 19. novembra 1996. do 21. marta 1997. godine. Odabrani su nezavisni štampani mediji koji su najviše

izveštavali o protestima, svojim pisanjem podržavali proteste i proizvodili značenja o njemu, a ujedno slovili za glasila obrazovanih i kosmopolitiski usmerenih kritičara Miloševićevog režima. U analizi diskursa, težište je na žanrovima koji funkcionišu kao autoritativna i uverljiva iskazivanja mišljenja, kao što su uvodnici, kolumne i intervjui. Međutim, istraživanje je pokazalo da su se novinski izveštaji sa protesta retko zadržavali na informativnoj ulozi i često predstavljali društvene komentare novinara kao učesnika u protestu. Osim toga, analizirani mediji su detaljno prenosili govore i izjave lidera protesta i objavljivali mnoštvo komentara učesnika u protestima, naročito intelektualaca i pripadnika kulturne elite. Istraživanje je obuhvatilo sve navedene žanrove, odnosno vrste diskursa.

Težište analize diskursa je na semantičkim strukturama i leksička analiza predstavlja njen najznačajniji deo, budući da je variranje leksičkih jedinica ključno sredstvo ideološkog izražavanja. Stilske figure kao što su hiperbole, kontrast, eufemizmi, ironija ili metafore daju glavni pečat nekom diskursu i njihovom upotrebom je moguće ostaviti jak utisak na primaoca diskursa i oni ohrabriti na delanje. Kao osnovnu diskurzivnu strategiju van Dajk izdvaja pozitivno predstavljanje sopstvene grupe „Mi” uz negativno prikazivanje suprotstavljene grupe „Oni” (ibid). Ovo se postiže manipulacijom količinom detalja i nivoom opisa, pri čemu konkretne informacije o događaju ili društvenoj situaciji ostaju po potrebi implicitne ili eksplicitne. Često korišćene diskurzivne strategije su generalizacija, konkretizacija, personalizacija, delegitimizacija, istorijska analogija, dehumanizacija, animalizacija, ukazivanje na opštu poznatost, pozivanje na saosećanje i manipulisanje ulogama žrtve i krivca. Van Dajk navodi i različite strategije „očuvanja obraza” poput *prividnog poricanja* („Nisam rasista, ali...”), uz pomoć kog se daje pozitivna ocena o sebi, a odmah zatim i negativno prikazivanje drugoga (van Dijk, 1995: 27).

Nakon prikupljanja građe sproveden je postupak „rašćlanjavanja” diskursa (Ber, 2001: 211), kojim su identifikovani diskursi koji su proteste 1996/97. smeštali u određene značenjske okvire. Analiza je pokazala da su se učesnici i izveštači o protestima u tom pogledu najviše oslanjali na diskurse o civilizacijskim i kulturnim razlikama, isprepletene sa diskursima zasnovanim na simboličkoj geografiji Evrope i podeli selo/grad (orijentalizam, balkanizam i „urbocentrizam”). Od mnoštva novinskih članaka u kojima se izveštavalo o protestu, u približno 250 su identifikovani elementi ovakve retorike, a za krajnju analizu u ovom tekstu je odabrano njih 28.

„Mi” i „Oni” u protestima 1996/97.

Glavni nalaz o medijskom izveštavanju sa protesta je da su pristrasnost i identifikacija sa predmetom izveštavanja bili opšte prisutni, svakako delom i zbog toga što su novinari analiziranih listova često na ulicama bili i u ulozi demonstranata. Novinari su o protestima pretežno izveštavali iz mešovite učesničko-komentatorske pozicije, što je dovelo do preplitanja diskursa u protestima i diskursa o protestima. O učesnicima protesta je izuzetno retko (ako uopšte) pisano u negativnom kontekstu, a protesti su predstavljeni kao nešto što gotovo i nema negativne strane.

Učesnici protesta koji je postao oslobodilački pokret u Srbiji izvlače iz sebe samo najbolje, samo maštu, veselost, ljubaznost, solidarnost, odgovornost i prosto je teško zamisliti da neko od njih, kad se vrati kući, tuče decu ili se svađa sa komšilukom. Kao da se svakodnevno demonstriranje zbog nepriznavanja izborne pobjede pretvorilo u neobično efikasan ritual isterivanja zlih duhova. Trg Republike i ulice Beograda i ostalih gradova postali su ogromna čistilišta na kojima ljudi, složno i svako za sebe, cede i odbacuju sav godinama taložen otrov sačinjen od laži, mržnje i gluposti.²

U prvom primeru, učesnici protesta („Mi”) su opisani kroz idilične kategorije kao što su mašta, veselost, ljubaznost, solidarnost i odgovornost, uz koje se, prema tome, ne mogu zamisliti loša dela (fizičko nasilje nad decom ili svađe sa komšijama). Negativne karakteristike oličene u pojmovima laži, mržnje, gluposti i otrova, sačuvane su za one protiv kojih je protest pokrenut („Oni”), čime se u političku borbu uključuju i moral, emocije i inteligencija. Metaforom „oslobodilački pokret”, Miloševićev režim je poistovećen sa okupacijom, a metaforama ritualnog pročišćenja, izlječenja od otrova i isterivanja zlih duhova, protest je sa nivoa političke borbe izdignut i u religiozno iskustvo.

Pozitivno predstavljanje sopstvene grupe najčešće prati negativno prikazivanje „Drugih”, te je za ostvarenje tog diskurzivnog cilja poželjno kontrastima, hiperbolama, metaforama i drugim stilskim figurama napraviti crno-belu sliku sveta, što je u sledećem citatu i učinjeno:

Ovih dana u Srbiji postoje dva paralelna sveta. Jedan je svet nasmejanih ljudi. To je svet pevanja i bubnjeva, pištaljki i truba. To je zemlja zdravih i odlučnih građana, šetača, svesnih snage koju imaju. To je, možda ponajpre, svet mladih ljudi u kojem vlada i ne zauzima neko značajno mesto, a u kojem se država prostire mnogo dalje od Horgoša i Dragaša. U toj državi samosvesne omladine i studentarije vladaju pravo i istina (...) Onaj drugi svet je svet ugojenih i proćelavih vladara, policijske države i vladarsko-državne tiranije. U njemu se namrštena lica staraca žale na buku i nered iz paralelnog sveta, ljubomorni su na tuđu radost, sa zavišću gledaju na karneval koji pored njih promiče. Njihova država budi u njima ono najniže, njihova vlada insistira na najgorem.³

Govoreći o dva paralelna sveta, u tekstu se uz pripisivanje pozitivnih karakteristika poput vedrine, zdravlja, odlučnosti i kosmopolitizma grupi učesnika u protestu, „onaj drugi svet” kontrastom opisuje kroz suprotnosti oličene u policijskoj državi i tiraniji u kojoj žive nezdravi, namrgođeni i ljubomorni. U cilju što doslednije dihotomizacije, uvedena je i podela na mlade i stare, pri čemu se dobne karakteristike etički vrednuju, u skladu sa realnom demografskom strukturom učesnika.

Iz uvodnih primera se može videti kako je različitim stilskim figurama izgrađena jasna slika „dve polovine” tadašnjeg srpskog društva. Protesti su postojeće podele smestili u sam centar političke borbe, a kultura i civilizacija su najčešće korišćene kategorije kojima se protest uokviravao u analiziranim medijima.

2 Stojan Cerović, „Mrtvi čvor”, *Vreme*, 11. januar 1997, str. 10–11.

3 Filip Slavković, „Istine paralelnih svetova”, *Naša borba*, 23. decembar 1996, str. 8.

Civilizacija/kultura protiv primitivizma

Insistiranje na „civilizacijskom” karakteru dešavanja na ulicama gradova tokom jeseni i zime 1996/97. godine bilo je prisutno u naučnom, medijskom i diskursu učesnika u protestima, pa tako dominira i građom prikupljenom u istraživanju na koje se oslanja ovaj tekst. Protesti su predstavljeni kao pokret građanske klase koja je krenula ne samo u političku, već i u civilizacijsku promenu („uljuđivanje” društva koja je otvorilo „kulturološki jaz”).

Ipak, u trenutku dok razgovaramo, neki ljudi nedaleko odavde vredno rade na suzbijanju i uništavanju pozitivne energije koja je, naoko banalnim povodom, krenula u pokušaj promene političke i civilizacijske paradigme i u uljuđivanje jednog zapuštenog društva (...) Ovde je građanska svest izašla na ulice, građanska klasa koja je zbrisana budi se iz anestezije. Otvorio se jedan kulturološki jaz, civilizacijski sudar između obaveštenih i neobaveštenih, mislećih i nemislećih, slobodnih i neslobodnih, pokornih i... doskora isto pokornih.⁴

U sličnom duhu, o protestima se u specijalu nedeljnika *Vreme*, piše kao o „civilizacijskom skoku” koji „najbolje lice” Srbije pravi ka civilnom društvu:

(...) od svega je važnije to da je ovoga puta Srbija okrenula svoje najbolje lice. Ono što je do juče bila atmosfera malih intimnih krugova, odjednom je postalo preovlađujuće ponašanje. Građanska Srbija, prefinjena do najmanjeg detalja, duhovita i neponovljiva, tolerantna, žilava i uporna – predstavlja ujedno i najjače oružje protiv kojeg lokalna tiranija ne može da pronađe efikasnu odbranu. Način na koji se protestuje, ležerno, bez euforije, uspaljenosti nacionalne i svake druge, dakle bez viška emocija – afirmiše činjenicu da ovoga puta nije reč samo o političkoj borbi, već o naporu jednog društva da u veoma nepovoljnim okolnostima napravi civilizacijski skok ka civilnom društvu.⁵

I u ovom isečku iz građe, učesnicima protesta pridodate su isključivo pozitivne odlike poput dobrih manira, duhovitosti i tolerancije, koje stoje nasuprot „lokalnoj tiraniji” u pokušaju da se ostvari ne politička, već „civilizacijska” promena u društvu. Pored etičkog i razvojnog značaja protesta, upotreba termina „prefinjenost” u diskursu uvodi kulturne razlike zasnovane na društvenim nejednakostima. U tekstovima o protestima, njihovi učesnici su opisani kao građanski sloj, prefinjen i obrazovan, sa istančanim ukusom i „pedigream”:

Imati pištaljku danas znači biti iz dobre porodice sa zamašnim građanskim pedigream, studirati fini fakultet, imati stila, govoriti strane jezike, ne verovati u teorije zavere...⁶

Nasuprot kulturi koja obitava na protestima stoji primitivizam Miloševićevih pristalica, kako jedna od učesnica protesta piše u svom dnevniku objavljenom u *Našoj borbi*:

4 Teofil Pančić, Slobodan Kostić „Treceligaši na vlasti”, *Vreme*, 4. januar 1997, str. 42–44.

5 Nenad Prokić, „Nežni zahvat”, *Vreme*, 18. januar 1997, str. 22.

6 Aleksandar Gatalica „Levant se trese”, *Vreme*, 18. januar 1997, str. 46.

A sad pikanterija: danas u gradskom autobusu (...) jedna starija gospođa odgurkujući me sa vrata, jedva sam ušla, stojim tik uz njih, više nego obreckujući se, kaže mi: Makni se sa tih vrata, j... te Vuk Drašković!”, ne izdržah: „A vas Slobodan Milošević!” rekoh, nasedajući na provokaciju. De, de! Znam da niste ponosni na moju reakciju, uostalom vi se i ne vozite gradskim prevozom, tu se primitivizam tako lako „prima” – kao lišaj na stablo, prosto prirasta. Popodne sam na mitingu. Tamo se svi volimo. To se oseća. Svi su ljubazni, uviđavni, izvinjavamo se jedni drugima za svako gurkanje.⁷

Primitivizam, kako je predstavljeno, odlika je Miloševićevih pristalica koje psuju i voze se gradskim prevozom, za razliku od dobrih manira i raspoloženja koji vladaju na protestu. Kulturna i klasna linija podele toliko je čvrsta da učesnici protesta i pri samom ulasku u vozila gradskog saobraćaja rizikuju da primitivizam „pređe” na njih.

Diskurs o civilizovanosti i primitivizmu u građi je bio izražen kao pitanje društvenog, kulturnog, ali i biološkog razvoja, zahvaljujući polisemičnim naslagama pojma civilizacije i progresivističke koncepcije istorije ljudskih društava iz koje je potekao. Ovakav razvojni pogled na ljudsku istoriju razdvaja one koji su civilizovani i „uljudeni” od onih koji to nisu. Nije redak slučaj da se u nekom društvenom sukobu protivnici diskvalifikuju kao „primitivci” ili kao nedovoljno civilizovani ljudi. Naredna dva citata ipak predstavljaju drastične primere ove tendencije.

Žao mi je ako vređam nekog pojedinačno, ali ti ljudi koji podržavaju SPS možda i ne bi trebalo da nose nikakve parole. Dovoljno je da nose samo sopstvene fizionomije na sebi i već je jasno o čemu se radi. Prosto je reč o razlici između dve Srbije, u kojoj su svi jednako bedni, jednako osiromašeni, jednako unesrećeni svime što se dešava. Ali, u svemu tome jedan deo je duhom emancipovan, savremen, želi da živi u normalnom svetu, komunikativan je, nije neprijateljski nastrojen prema našim susedima i svetu, i kao takav pokušava da iskaže svoj glas. Sa druge strane, imamo te ljude sa tim fizionomijama, koje iz nekog razloga, a ja to gledam čitav svoj život, nas vuku za nogu i ne puštaju (...) nije politička bitka u pitanju. Reč je o civilizacijskoj bici. U tom smislu niko nema pravo da ostane pasivan.⁸

Kao i u ranijim primerima, i ovde su diskurzivnim strategijama jasno odvojene „dve Srbije”, čiji se sukob prikazuje kao civilizacijski, a ne politički. Na samom početku isečka, teška diskvalifikacija protivnika i govor o „fizionomijama” se ublažava prividnim ograđivanjem („Žao mi je ako vređam nekog pojedinačno, ali...”). Sledi i strategija prividnog iskazivanja saosećanja, koje je praćeno okrivljavanjem protivnika za situaciju u kojoj se govornik i njegovi istomišljenici nalaze. Ovakve retoričke strategije su česte kada treba da podstaknu primaoc diskursa na delanje i da legitimišu društvenu akciju. Za to je veoma pogodna i diskurzivna strategija viktimizacije, jer nas „Oni” metaforično „vuku nas za nogu i ne puštaju”, a „Mi” smo žrtve koje to gledaju „čitav svoj život”.

7 Radmila Lazić, Dnevnik, *Nedeljna Naša borba*, 28.11–1.12. 1996, str. XXI.

8 Vladimir Arsenijević, „Ljudi i vreme”, *Vreme*, 4. januar 1997, str. 27.

Na kraju, u primeru koji zatvara ovaj deo teksta pripadnici suprotstavljene grupe ne samo da su isključeni iz civilizacije, već i iz ljudskog društva kao takvog, i smešteni u „zoološki vrt” nastanjen primerima „negativne selekcije”. Diskurzivnim strategijama animalizacije pridružene su estetske, etičke i vremenske kategorije, obuhvatajući i čisti socijaldarvinistički diskurs, pitanja inteligencije, zdravstvenog stanja, ukusa i – opremljenosti sanitarnih objekata:

*Dnevnik RTS-a izbegavao sam poslednjih pet godina iz istih razloga zbog kojih ga sada gledam redovno. Mentalna higijena. Pa ga svima prepisujem – kao recept. Upalim u pola osam i – uživam! Pravi zoološki vrt. Brkati mucavi voditelji u civilu, debele snajke voditeljke u civilu, masnoguzi privrednici, sitnooki političari, slučajni prolaznici. (...) Oni brane svoju istinu, svoje brkove, svoje gene i hemoroide, svoju negativnu selekciju, svoje dlakave noge ispod najlon čarapa, svoje vinjake, svoj umni količnik, svoj čučavac. (...) I zato – gledajte dnevnik u pola osam! Proučite njihovu sliku sveta! Da li je to svet u kome želite da živite?*⁹

Od fizionomija i negativne selekcije do psovki i građanskog pedigrea, različiti govornici isticali su civilizovanost i „uljuđenost” sopstvene grupe nasuprot primitivizmu i niskom kulturnom kapitalu protivnika. Ovakav pogled na proteste je isprepleten sa simboličko-geografskim podelama različitih nivoa apstrakcije, kao što su Zapad/Istok, Evropa/Balkan, metropola/provincija i grad/selo.

Orijentalizam i balkanizam u diskursu protesta

Studijom koja je izvršila veliki uticaj na društvenu teoriju, Said (2008) je uveo pojam orijentalizma kao stila mišljenja kojim se „Orijent” konstituiše i esencijalizuje kao antipod racionalnom, civilizovanom i naprednom Zapadu, koji je time postavljen kao referentna tačka i ideal. Orijentalistička logika je vremenom uočena i u drugim kontekstima, uključujući i balkanski, pa je Milica Bakić-Hejden (Bakić-Hayden, 2006) pokazala kako se orijentalistički obrazac reprodukuje sve dok postoji društvo simbolički „istočnije” od našeg. Orijentalizam se može registrovati i na unutar društvenom nivou, kao sredstvo objašnjavanja, ali i produbljivanja društvenih rascepa.

Često prikazan kao diktatura ili tiranija, režim Slobodana Miloševića je u nekim tekstovima poistovećen sa orijentalnim despotijama, a orijentalizam se upotrebljavao i kao kriterijum za temelje društvenih podela u tadašnjoj Srbiji. Naredni primer pokazuje kako su protesti 1996/97. predstavljeni kroz dihotomije svojstvene za orijentalistički diskurs:

U jednom dubljem sloju, događaji u Beogradu i Srbiji uveliko nadilaze političku dimenziju. Poslednjih nekoliko godina ovde je tinjao pritajeni sukob dveju Srbije: jedne azijske, statične, ropske, nekreativne, nedorasle i jedne evropski orijentisane, obrazovane, uljuđene, samostalne. Egzodus najproduktivnijeg i najobrazovanijeg sloja – koji je započeo izbijanjem

9 Srđan Dragojević, „Brane brkove”, *Vreme*, 21. decembar 1996, str. 26.

*rata i još traje – bio je posledica privremene predominacije tribalizma, idolopoklonstva i primitivizma.*¹⁰

Društvo je u ovom tekstu podeljeno na „evropski” deo koji je „uljuđen” (u građi veoma često korišćen termin) i „samostalan”, za razliku od „azijatskog” koji je poput Orijenta „statičan”, „ropski”, „nekreativan” i „nedorastao”. Emigracija visokoobrazovanih hiperbolom je označena kao „egzodus” prouzrokovan „predominacijom tribalizma, idolopoklonstva i primitivizma”. Protesti time umesto sukoba vlasti i opozicije, postaju sukob evropskog i orijentalnog principa unutar srpskog društva:

*(...) podržavamo civilizacijski skok ovog naroda ka građanskom društvu, civilizovanom društvu, njegovu želju da preseče pupčanu vrpцу sa Orijentom, sa onom Rusijom koja više ne postoji, do u glavama izlapelih policajaca i generala.*¹¹

Prema govorniku, za „civilizacijski skok” ka građanskom društvu metaforički je potrebno „presecanje pupčane vrpce”, koje služi i kao organska analogija kojom se rađanje čoveka, odvajanjem od majke (Orijenta, Rusije), povezuje sa odbacivanjem prošlosti koja je simbolički prikazana starošću „izlapelih policajaca i generala”. U ovom primeru se javljaju i naznake preplitanja orijentalističkog diskursa sa antikomunizmom, a „komunizam” se u ovakvim okvirima predstavljanja stvarnosti povezuje sa nižim stupnjem društvenog razvoja.

U sledećem citatu Evropi i demokratiji se suprotstavlja „crveno blato” (dodatno „ocrnjeno” istorijskom analogijom sa nacizmom), čime se antikomunizam povezuje i sa balkanizmom, jer se blato često javlja kao kolokacija pojma Balkan:

*(...) svakoga dana „kod Krsta” [se] održava sednica Gradske skupštine sa jednom jedinom tačkom dnevnog reda – odbranom demokratije u Srbiji koja se „digla iz petodecenijskog crvenog blata”. Slobodan Milošević i njegovi nacional-socijalisti uveli su u Srbiju otvorenu diktaturu i teror laži. (...) Mi ćemo stvoriti evropsku Srbiju, a vi ćete nam u tome pomoći.*¹²

Sadržaj balkanističkih predrasuda je konzistentan – Balkan naseljavaju ljudi koji ne mare za standarde ponašanja u Evropi / „civilizovanom svetu” / na višem stupnju kulturnog razvoja, i on je najčešće simbol za nešto agresivno, netolerantno, varvarsko, polurazvijeno, polucivilizovano (Todorova, 2006). Slika Balkana se obično povezuje sa onim što je Evropa navodno prevazišla – ratom, neprijateljstvom između susednih nacija i država, brutalnošću i krvoprolićem (Kolozova, 2003: 297). Neki autori su proteste 1996/97. videli kao način da se Srbija emancipuje od „balkanskog primitivizma”, pri čemu antipod demokratije postaje Balkan:

*Hoće li Srbija zaista učiniti prvi ozbiljniji korak ka demokratiji ili će (...) još dublje potonuti i postati poprište nerazrešivog konflikta i specifičnog balkanskog primitivizma.*¹³

10 Svetislav Basara, „Teror i otpor” (Dosije Vremena: Glas o buci), *Vreme*, 18. januar 1997, str. 21.

11 Nenad Prokić, „Gluma po savesti”, *Vreme*, 21. decembar 1996, str. 45.

12 *Naša borba*, 6. decembar 1996, str. 5.

13 Ivan Torov, „Zamke postizbornog prevrata”, *Nedeljna Naša borba*, 23–24. novembar 1996, str. I.

Uz društvenu promenu, pojam Balkana se u analiziranom diskursu najčešće javljao u kontekstu „promene slike o Srbiji u svetu”. Jedan od najvećih percipiranih uspeha protesta 1996/97. tako postaje promena dotadašnjeg gledanja na Srbiju kao na divlje, primitivno i neuređeno (balkansko) društvo. Učesnici protesta su se aktivno određivali spram takve slike.

Krajem 1996. i početkom 1997. Srbi su ponovo prva vest na svim svetskim TV mrežama, ali, vidi vraga, čovek koji ih je do sada poznao samo sa TV ekrana nikako ne može da ih prepozna. Umesto musavih gibaničara, u kožuhe odevenih čobana i čojanih soldata koji i sa ekrana zaudaraju na po život opasnu brlju, svetu poziraju umiveni, doterani, pristojni i nasmejani Srbi, stvorenja koja se ne razlikuju od onih koji ih gledaju negde u Visbadenu, Eks – An – Provansu ili Vulverhemptonu. Srbi su ovaj put lepi jer su čisti, a čisti su jer u ovu borbu nisu ušli da bi infantilno prkosili duhu vremena, nego baš zato da odstrane političko-civilizacijske dinosauruse koji su ih vodili i predstavljali proteklih godina.¹⁴

Postigli ste ogromnu i sigurnu pobedu: dokazali ste svetu da nismo gomila primitivaca, mućkaroša, siledžija i agresivaca.¹⁵

U prvom citatu, leksički odabir u opisima slike „pre i posle” tu je da „za sva čula” dočara promenu koju protesti donose, posebno ističući pitanja estetike i higijene, odnosno fizičku, moralnu i ideološku čistoću. U tekstu se trijumfalistički pozdravlja modernizacijski prelaz od „musavih gibaničara”, čobana i soldata koji „zaudaraju” na alkohol (odnosno primitivaca, mućkaroša, siledžija i agresivaca iz drugog citata) do savremenih građana sveta. Nije stoga ni toliko neobična činjenica da je za ličnost godine 1996. po izboru *Naše borbe* izabran – Građanin.

Ušao je kroz velika vrata na srpsku političku scenu – pravo sa ulice. Pristojan, uglađen, obrazovan, lepo vaspitan, miroljubiv, uljudan, okupan i s diskretnom količinom „Kelvina Klajna” na sebi, vickast i odlučan u odbrani sopstvenog dostojanstva i integriteta: u zagušljivu balkansku krčmu ušetao je GRAĐANIN.¹⁶

Civilizacijski karakter protesta je, osim „diskretne” upotrebe inostranih parfema u društvu tada (simbolično i stvarno) izolovanog od sveta, označen i ulaskom „uglađenog” građanina u „zagušljivu balkansku krčmu”. Kao i Orijent, „balkanska krčma” je simbolički prostor u kom je razvoj otežan, usled „starih balkanskih zabluda” koje se moraju prevazići pre ulaska „u svet razvijenih demokratija”.

Razbijena je snažna psihološka barijera da se u ovoj „balkanskoj krčmi” ne može ništa postići. (...) upravo na talasu sadašnjeg građanskog zahteva da se i Srbija odrekne starih balkanskih zabluda i krene u svet razvijenih demokratija (...)¹⁷

14 Teofil Pančić „Ulični kermes”, *Vreme*, 18. januar 1997, str. 46–47.

15 *Naša borba*, 10. decembar 1996, str. 2.

16 *Naša borba*, 31.12.1996 – 02.01.1997, str. II.

17 Ivan Torov „Sazrevanje uličnog parlamenta”, *Nedeljna Naša borba*, 21–22.12. 1996, str. I–II.

*Srbija neće više puške i mačeve. Srbija hoće svojom pameću i mladošću u svet. A, imamo sjajne ljude, talentovane. Čitav ih je svet. Zato mi danas mašemo svim zastavama (...) pokazujemo da je nekadašnje malo pleme sa Balkana sazrelo da uđe u svet.*¹⁸

Izlazak građana na ulice su u analiziranoj građi mnogi tumačili kao širi društveni preobražaj, odnosno u vremenskom okviru kao sazrevanje koje će društvo konačno iz prošlosti povesti u budućnost i integrisati sa „svetom”.

Protesti 1996/97. kao buđenje gradova

Kako su učesnici protesta žudeli za integracijom u svetske okvire i priznavanjem evropskog identiteta društva u kom žive, a odricali se balkanskog identiteta (poneki i nacionalnog), mnogima je primarni izvor identifikacije postao njihov grad, o čemu svedoči i sledeći citat:

*A onda je došlo do beogradskog bunta. Moglo bi se reći da je to sukob urbanog principa i ruralnog koji je bio dominantan u ratu. Ali, nije ni samo to. To je i sukob jednog zastarjelog, arhetipskog, balkanskog, patrijarhalnog modela sa novim urbanim pokretom.*¹⁹

Ovo je primer u kom se o „ruralnom principu” i ratu kao njemu svojstvenom govori kao o nečemu o čemu je postignuta opšta saglasnost. U skladu sa dosadašnjim tokom analize, s jedne strane je postavljen „beogradski bunt”, a sa druge prošlost, Balkan, patrijarhalni model i selo. Diskvalifikacija sela je često predstavljena kao samorazumljiva, posebno zbog toga što su izborni rezultati podupirali dubinu podele na selo i grad. U jednom tekstu se tako upotrebom izmišljenih naziva seoskih opština u „nedođijskom okrugu” ironično komentariše raspodela glasova na izborima prema tipu naselja:

*(...) o rezultatima u gradovima ni reći, ali su zato tu opširni izveštaji o pobedi socijalista u većini opština, pogotovo o trijumfalnim rezultatima leveice u opštinama Pamprckovica, Zmijarnik Donji, Pržigrnci i, uopšte, u svim izbornim jedinicama nedođijskog okruga.*²⁰

U drugom tekstu u kulturnoj rubrici *Naše borbe*, „citizeni” se pozivaju da se ne obaziru na kišu, jer to je – „kmetski problem”:

*Otkrijte Beograd. (...) Ako niste znali – ponovo radi korzo! Prošetajte od Trga do Slavije pa naokolo nazad, naučite šta je kultura građanina. Svakodnevna mala šetnjica možda je prvi korak na (r)evolucijskom putu od kmeta do citizen. Šta, smeta vam kiša?! Potpuno kmetski problem. Nećete da orete pa da vam smeta kiša.*²¹

18 Čedomir Petrović, *Nedeljna Naša borba*, 11–12. januar 1997, str. XXIII.

19 Dr Josif Pavlović, „Proizvodnja životne radosti”, *Nedeljna Naša borba*, 18–19. januar 1997, str. XXIII.

20 Uroš Komlenović, *Vreme*, 30. novembar 1996, str. 66.

21 B.E.O. „Take a walk”, *Naša borba*, 25. novembar 1996, dodatak „Otkrijte Beograd”.

Grad se u diskursu o protestima često veličao do svojevrsnog „fetišizma urbanog”, naročito kroz karnevalsko slavljenje Beograda, u kom i „govor tela” i „žica otvorenosti i mundijalizma” postaju „beogradski”.

Slika Beograda te večeri jeste glava igračice sambe, zabačena unazad, s pištaljkom u ustima. Bože, pa mi živimo u sjajnom gradu! Ovoliko raskoši pokreta politički protesti nisu imali ni u vreme „dece cveća”. Taj beogradski govor tela, taj urbani body language otkriva onu beogradsku žicu otvorenosti i mundijalizma...²²

U narednom primeru, Beograd („čudo neviđeno”) je označen kao stecište demokratije u Srbiji, dok je provincija zatočena u režimskom „komunizmu”.

I jeste Beograd čudo neviđeno: da ga nema trebalo bi ga izmisliti! I ne samo to – šta ako komunistička vlada, ukazom za kaznu, degradira i Beograd i ostale srpske demokratske gradove – u seoska naselja? Uvede im prinudne uprave! Ostavi ih bez grejanja i struje! (...) Ko ne veruje gradu Čudotvorcu, ostaće u večnom mraku crvene provincije...²³

Beograd je u ovoj kolumni poprimio magična (i ljudska) svojstva „grada Čudotvorca”, koji treba da se čuva od neprijateljske „komunističke vlade”, sela i „večnog mraka crvene provincije”. Ovakvim kontrastom svetla i tame, politička borba dobija arhetipski ton manihejske večne borbe dobra i zla.

Prevazilaženje komunizma kao motiv protesta (jedan od često korišćenih slogana u protestima je bio „svesno udesno”) i povratak (Beograda) kosmopolitizmu prisutno je i u sledećem primeru:

Lice nove Srbije je lice mladića i devojaka koji već dva meseca (...) održavaju karneval demokratije na našim ulicama. Poželimo im da sa njihovih ekrana konačno nestanu lica koja izgledaju kao da su izvađena iz konzerve mesnog doručka. Poželimo da zastave evropskih demokratija na ulicama glavnog grada označe povratak Beograda kosmopolitizmu. Oni koji su svojevreteno izjavljivali da im je jedna zemljoradnička zadruga jednako važna kao Univerzitet imali su vremena da ovom prilikom uoče razliku.²⁴

U ovom tekstu, na svetloj strani su mladost, odvažnost, demokratija, Evropa, kosmopolitizam, grad i univerzitet. Tamnu stranu naseljavaju komunistička prošlost oličena u zemljoradničkoj zadrugi, čime se aludiralo na Miloševićev razgovor sa studentima, u kom je njihovu delegaciju uporedio sa delegacijom zemljoradničke zadruge, naglasivši da su za njega svi građani jednaki. Osim toga, pominjanjem lica sa ekrana koja „izgledaju kao da su izvađena iz konzerve mesnog doručka”, ponovo su, uz siromaštvo, u srž političke borbe uvedene estetske kategorije.

Na kraju, urbani karakter protesta dokazivan je i njegovim uvezivanjem uz rokenrol, oblik popularne kulture koji u simboličkom smislu često otelovljuje subverziju i otpor.

22 Milan Milošević, *Vreme*, 21. decembar 1996, str. 10.

23 Nikola Burzan „Novi srpski poredak”, *Nedeljna Naša borba*, 23–24. novembar 1996, str. II.

24 *Vreme*, broj 325, 11. januar 1997, str. 47.

Od sedamnaestog novembra prošle godine stvorena je čitava samonikla urbana subkultura protesta, ona koja, poput svih čuvenih pokreta iz istorije rokenrola, ima vlastitu ikonografiju, „sveta mesta” (...), heroje i zvezde i, naravno, medije. U Beogradu je upravo radio – sveden na dve poluilegalne stanice iz Makedonske ulice – bio medij artikulacije gneva zbog neviđene drskosti režima. A šta je artikulacija Gneva Protiv Mašine ako ne – čisti rokenrol?!²⁵

„Mi” i „Oni” na kontramitingu

Dosadašnjom analizom svakako nije obuhvaćen celokupni diskurs proizveden u i oko protesta, već samo oni modaliteti u kojima su prisutne strategije distanciranja od protivničke grupe zasnovane na jeziku kulture, civilizacije, razvoja i simboličke geografije. Navedena retorika se u najzaoštrenijem obliku javila u izveštavanjima o kontramitingu – protestu Miloševićevih pristalica 24. decembra 1996, kojim je vlast želela da pojača napetosti i produbi postojeće društvene podele i isprovocira (fizički i) društveni sukob na ulicama Beograda. Iz izveštaja koji su zauzimali veliki broj strana u analiziranim štampanim medijima, može se zaključiti kako je taj cilj postignut.

„Gosti” nisu naišli na toplu dobrodošlicu od Beograđana koji su prvi imali priliku da ih sretnu i koji su se odnosili prema njima kao prema neuglednim rođacima „odnekud” kojih se stide. Dok je „osvajanje” spomenik knezu Mihailu u ritmu nekog orijentalnog kola (diktirao ga je mini romski orkestar), Beograđani su najčešće ponavljali retoričko pitanje: „Na šta liče”. Neko je u nastojanju da bude duhovit dobio da je ovo „Fashion Week” u Beogradu. Šalu na stranu, kontramitingaši pristigli iz Obilića, Uroševca, Peći (...) i drugih mesta manje poznatih imena odavali su zaista tužnu sliku. Narod oskudno odeven, često u letnjoj odeći i obući kao da je stigao iz krajeva koje smo nekad nazivali „pasivnim”.

– Meni je njih žal, komentarisala je jedna studentkinja.

– Da li vi među njima vidite ikoga ko iole normalno izgleda, sve jad i beda.

U sličnom duhu je ljudima oko sebe govorila i jedna sredovečna gospođa.

– Nemojte da se ljutite na njih. Nesrećnici, posle pet meseci su dobili po sto dinara i tri obroka. Došli su džabe da vide Beograd. Nemojte da se ljutite.

– Ima li neko među njima ko ume da čita – dovikivao je kolporter „Demokratije” kontramitingašima uz rimovani nastavak – „J... vam Tita”!

(...)„Šiptari”, „Pederi”, „Lopovi”, „Idite u Albaniju”... to je ono što je poručivano pristalicama Slobodana Miloševića. Motke na kojima je visio Miloševićev lik uglavnom su upotrebljavane za gađanje njegovih pristalica. Pokušavajući da se probiju do bine njihovog mitinga, zasipani su petardama, narandžama, mandarinama i pogrdnim uzvicima.²⁶

25 Teofil Pančić „Zvuk (sa) ulice”, *Vreme*, 21. februar 1997, str. 49.

26 Kamenice za „oprostaj”, *Naša borba*, 25. decembar 1996, str. 4.

Izveštaj opisuje svojevrsni „kulturni šok” pri susretu „dve Srbije”. Pri opisu kontramitingaša, istican je njihov niži društveni status preko ruralnog porekla, provincijalnosti, siromaštva i neobrazovanosti. Neke od prenetih poruka Miloševićevim pristalicama svedoče i o tome da su se, uz proklamovanu otvorenost prema svetu, osim društvene distance prema „primitivcima” i „seljacima”, u protestima povremeno javljali i drugi oblici isključivanja (Srba s Kosova, pripadnika drugih etničkih zajednica i seksualnih orijentacija). Postupci Beograđana koji iskazuju sažaljenje su opisani u prvom licu, sa glagolima u aktivnom obliku, dok su agresivniji postupci mahom navođeni u pasivu, bez istaknutog subjekta (posebno je zanimljiva konstrukcija „motke su upotrebljavane”), što je poznata strategija pri jednostranom prikazivanju nekog društvenog sukoba.

Izveštaj objavljen u *Vremenu* sadrži slične elemente:

Nosili su te kartonske kutije iz kojih su posle intervencije besnih Beograđana ispadale paštete od lisnatog testa koje su se valjale po vlazi asfalta, pomešanoj sa blatom otpalim sa cipela došljaka. Često su im sadržaj iz otetih kutija otimači stavljali pod nos, kao što se bućuk stavlja ispred njuške; izazivali su i bes i sažaljenje. „Kontramitingaši”, opkoljeni prilično gustim špalirom Beograđana koji su psovali, grdili i zviždali, sada su jasno pokazivali iskreno zaprepašćenje, zbunjenost i čuđenje gde su se uopšte našli. Stajali su zgrčeni i pokisli (...) kao neki otpisani trećepozivski puk u blatu i bljuzgavici pod pljuskom uvreda, kiselog kupusa, jogurta i jaja. Gruba izborana lica, poneka šajkača i kačket, zabrađene žene, starica sa veoma jakom dioprijom, seljak sa šajkačom, penzioner koji dobija napad ratne neuroze iz 1945. („Deco, Nemci! Zastave!”), uspaljena debelguza činovnica koju zovu „Dispečerko!” i hiljade drugih stoje i drže u promrzlim rukama transparente sa „Slobinim likom” kao ikonu (...) Neki od ljudi koji su za dana bili zapanjeni onim na šta su u Beogradu naišli izgledali su snuždeno dok su se vraćali ka Slaviji. Nosili su i dalje slike na motkama preko ramena, kao motiku na povratku s njive, sklanjali se od manjih grupa demonstranata koji su im od Londona do Slavije dovikivali: „Kući, ovce!” i bežuckali od grupa tinejđžera koji su za njima bacali polomljene motke i udarali one u zadnjim redovima.²⁷

U ovom, semantički raskošnom, isečku iz građe, napad učesnika građanskog protesta eufemizmom je nazvan „intervencijom” besnih Beograđana, dok su kontramitingaši od takvih intervencija „bežuckali”. U izveštaju se koristi simbol „asfalta” koji predstavlja urbanost demonstranata, nasuprot „blata” sa cipela ruralnih došljaka, koji slike Miloševića nose „kao motiku na povratku sa njive”. Pridodavanjem estetskih karakteristika društvenim kategorijama u opisu kontramitingaša se istrajava na stvaranju neprijatne slike koju čine „grubo izborana lica”, šajkače, zabrađene žene, „uspaljene debelguze činovnice”... ukratko, „otpisani puk” zasut kiselim kupusom, jogurtom i jajima. Upotrebljena je i diskurzivna strategija animalizacije, prikazivanjem kontramitingaša kao pasivnih, nemoćnih životinja.

27 Milan Milošević, Perica Vučinić, Uroš Komlenović „Sloba u toplom zecu”, *Vreme*, 28.12.1996, str. 6-12.

Neuljudenost i necivilizovanost „došljaka” potvrđena je ovom anegdotom u nastavku izveštaja u *Vremenu*, u kom su na jednoj strani necivilizovane Miloševićeve pristalice koje ne znaju da koriste montažne toalete, a sa druge strane duhovita Beograđanka („jedna od retkih” – čime se kao neupitna uzima pretpostavka da među učesnicima kontramitinga nije bilo stanovnika Beograda).

Po završetku mitinga SPS-a (...) Pionirski park bio je prepun mitingaša koji su koristili priliku da se „olakšaju”. Drveće i žbunje u neposrednoj blizini zgrade Predsedništva zalivano je u smenama od po petnaestak pristalica Slobodana Miloševića (...) Ništa nije vredelo što su organizatori mitinga postavili montažni toalet u Ulici Dragoslava Jovanovića – većina onih koji su došli u Beograd teško bi mogli da identifikuju namenu narečene barake, a i oni koji su možda otkrili čemu to služi, radije su se, po tradiciji, opredelili za livadu. Jedna od retkih Beograđanki, koja je prolazila parkom u tom trenutku, diskretno je prokomentarisala: „Eto, pišaju svome Slobi pod prozor”.

U izveštajima su preneti i odgovori lidera građanskih protesta na najavu i održavanje kontramitinga.

Ako među njih 200 nađete 10 ljudi sa prednjim zubima, koji su primili platu ili penziju u poslednjih mesec dana, i nisu žrtve režima rećićemo im da su u pravu. Oni (SPS) poslali su na te kontramitinge najveće svoje žrtve da ih brane. Nije ih sramota da ti penzioneri sa Lenjinovim i Titovim bistama brane režim.²⁸

Milošević je nasilno mobilisao polugladne radnike i seljake iz unutrašnjosti Srbije, hvatao ih kao lasom po selima, na Kosovu (...)²⁹

U ovim iskazima, kontramitingaši su upotrebom široko rasprostranjenih stereotipa o Miloševićevim pristalicama kao krezubim, siromašnim i starim žrtvama režima koji podržavaju, poistovećeni sa lumpenproletarijatom i smešteni, uz Lenjinove i Titove biste, u komunističku prošlost. Kao i u prethodnim primerima, kontramitingaši nisu istinski akteri, već se „hvataju lasom po selima, na Kosovu”. Na više mesta iskazano sažaljenje prema kontramitingašima je prividno, budući da je iskazano zajedno sa nipodaštavanjem.

Strategija produbljivanja društvenih podela, na koju su se oslanjale obe strane u sukobu, na dan kontramitinga je pokazala svoje razorno dejstvo. S jedne strane, slika Beograda nije odgovarala onome što su Miloševićeve pristalice mogle da saznaju na državnim medijima. Ulicama koje nisu bile razrušene nije se šetala „šačica snaga haosa i bezumlja”, već demonstranti koji su do tada već razvili zajednički identitet koji je podupirao uverenost u moralnu ispravnost i besprekornost „civilizacijske” (i „civilizatorske”) borbe u koju su se upustili. Sa druge strane, ni kulturni i prefinjeni građani nisu sasvim odgovarali slici koju su o njima stvorili opozicioni mediji. Zaoštrena retorika u opisu kontramitinga je u najvećoj meri imala svojstva reaktivnog diskursa. Ipak, dešavanja u Beogradu toga dana bila su delom i posledica u ovom tekstu detaljno rekonstruisanog diskursa.

28 *Naša borba*, 23. decembar 1996, str. 3.

29 J. Kosanić „Milošević naredio izazivanje incidenta”, *Naša borba*, 25. decembar 1996, str. 7.

Zaključna razmatranja: protesti 1996/97. dvadeset godina kasnije

Na prethodnim stranama je pokazano kako su stvarane varijacije „Mi” i „Oni” podele u diskursu o protestima 1996/97, pri čemu su učesnici protesta dosledno bili smešteni na pozitivnom polu dihotomije. Oko njega su se grupisali savremenost i okrenutost budućnosti, kultura, civilizacija, kosmopolitizam, obrazovanje, urbanost, maniri, ukus, kreativnost, duhovitost, vedrina, mladost i inteligencija. Te karakteristike su locirane u sledećim simboličko-geografskim pojmovima: svetu, Evropi, Zapadu i njihovoj unutardruštvenoj „ispostavi” – gradu, i priključene srednjoj klasi i opoziciji. Ovi nalazi su indikativni i za proučavanje društvenih klasifikacija u Srbiji, jer pokazuju kako su se navedene društvene kategorije u analiziranim novinskim tekstovima uporno, *kao po prećutnom zakonu*, javljale zajedno, što ukazuje i na duboku ukorenjenost datog okvira predstavljanja stvarnosti.

Naravno, bilo bi pogrešno doneti zaključak o protestima 1996/97. isključivo na osnovu ove analize, jednako kao što bi to bio slučaj ukoliko bi jedini izvor informacija bile publikacije nastale u toku i neposredno nakon talasa protesta. Dometi ovog rada su u tom smislu ograničeni. On i ne cilja da pruži celovitu sliku protesta. Međutim, kako je „simboličnost” bilo prepoznatljivo obeležje protesta (Pavićević i Spasić, 1997), razumljiva je i potreba da se kritički analiziraju njihovi značenjski aspekti – kako diskurs učesnika protesta, tako i predstavljanje protesta u listovima koji su ih pratili.

Za sveobuhvatnu analizu diskursa o protestima 1996/97, nije zanemarljiv strukturni položaj njihovih učesnika i profil novinskih listova. U tom pogledu, identifikovana retorika političke borbe mogla je biti očekivana, budući da su to (bar u Beogradu) bili protesti urbanih i obrazovanih srednjih slojeva, koji su za Miloševićevu vladavinu protiv koje su se borili, odgovornim smatrali siromašne i manje obrazovane delove društva, a naročito ljude sa sela. Kulturni kapital koji su mnogi od njih posedovali, upućivao ih je na diskurse kulturne distinkcije. Takođe, položaj Srbije na tadašnjoj simboličkoj mapi sveta je proizvodio potrebu za (re)pozicioniranjem: akteri protesta su političku borbu razumeli kao vrata koja ih vode natrag u „svet”. Samim tim, iako sa današnje distance diskursi „civilizacijske” borbe u protestima 1996/97. mogu delovati drastično, oni nisu bili u potpunosti neutemeljeni u stvarnosti. Međutim, cilj ovog istraživanja nije bio da se otkrije kakvi su protesti „zaista” bili, već da se ukaže na štetnost svake esencijalizacije društvenih i kulturnih razlika, pa tako i one prisutne u diskursima otpora autoritarnom režimu. Diskurzivne prakse kojima se kao činjenično, nepromenljivo stanje nameće hijerarhijski okvir u kom su neki društveni akteri predstavljeni kao civilizovaniji ljudi i kao isključivi nosioci „demokratskog potencijala” zato što su obrazovani stanovnici grada, moraju biti predmet dosledne kritike koja čini korak dalje od „fetišizovanja otpora”.

Predmet preispitivanja u ovom tekstu su samim tim i dometi političke borbe vođene jezikom kulture i simboličke geografije, utoliko pre jer se diskurzivnim konstrukcijama ohrabruju određeni pravci delanja, a drugi čine manje verovatnima, u zavisnosti od performativne snage koju poseduju u

određenom društvenom kontekstu (Spasić, 2013: 100). Insistiranje na tome da protesti 1996/97. nisu bili politički protesti već civilizacijska borba čiji je cilj „uljudivanje” društva, delom je bilo i proizvod dominantnog shvatanja politike kao moralno problematične društvene prakse. Slične tendencije su još uvek prisutne u Srbiji, u kojoj niska legitimnost politike (u užem smislu) ne pogoduje artikulaciji inovativnih političkih projekata i pokretanju kolektivne akcije (ibid: 174). U tom smislu, afirmacija političke borbe kao legitimnog poduhvata koji se oko društvenih pitanja vodi jezikom politike predstavlja važan uslov borbe za uspostavljanje pravednijeg društvenog poretka. Sa druge strane, diskurs o kulturi stoji na raspolaganju svim stranama u simboličkom sukobu, pa i režim protiv kog se društveni akteri bore može polagati pravo na nju (Živković, 2012: 179–184). Samim tim, ako se težište političkog diskursa svede na „kulturalizaciju” društvenih pitanja, ovim se može izgubiti oslonac u političkoj borbi onoga trenutka kada i vlast zaigra na kartu kulture. Transponovanje društvenog i političkog u kulturno na duže staze ograničava potencijal za pridobijanje šire podrške u društvu, jer se kulturnim distinkcijama i „zatvaranjima” onemogućava uspostavljanje solidarnosti između različitih aktera iz dominiranog dela društva. Na kraju, negativan uticaj na kvalitet demokratije u Srbiji ima i to što „politika putem kulture” dovodi do diskurzivne redukcije političke sfere, odnosno do sužavanja rečnika kojim bi se otpor mogao učinkovito artikulirati.

* * *

Dvadeset godina kasnije, nakon protesta pokrenutih u proleće 2017. godine zbog rezultata predsedničkih izbora u Srbiji, Beograd je prekriven grafitima sa parolom „kulturom protiv diktature”. U protivljenju sadašnjem režimu ima elemenata kulturalizacije, a „pristojnost” se (i dalje) artikuliše kao važna kategorija političke borbe (naravno, u daleko manjoj meri nego što je to bio slučaj tokom devedesetih). Ovo može biti početni podsticaj za istraživanje kojim bi se pokušao rekonstruisati diskurs „Protesta protiv diktature” i uporedio sa retorikom koja je vladala u protestima analiziranim u ovom tekstu. Međutim, postoji niz činilaca koji otežavaju sprovođenje komparativne studije, počevši od veoma drugačijih formalnih karakteristika protesta (spontane šetnje bez govora), nepostojanja jasne organizacione strukture i vođstva (horizontalnost), ideološke policentričnosti i heterogenosti, neusaglašenosti oko protestnih zahteva i podela među različitim strujama koje su uzele učešće u protestima, zbog kojih bi se teško mogao identifikovati jedinstveni diskurs protesta. Osim toga, zbog značajnih promena u medijskom polju, kao i u globalnom načinu organizovanja novih protestnih pokreta, istraživanje bi moralo da obuhvati i diskurs na internetu, uključujući forume i rasprave na društvenim mrežama.

Protesti inicijative „Ne da(vi)mo Beograd” tokom 2016. i 2017. godine možda predstavljaju pogodniji primer za uporednu analizu diskursa, jer u formalnom smislu pokazuju više sličnosti sa ranijim protestima, naročito zbog velike „simboličke produkcije”. U pogledu jezika protesta, njihova analiza bi takođe bila

intelektualno podsticajna,³⁰ posebno ukoliko bi se analitički razdvojili diskurs članova inicijative (u kom je reafirmacija političkog delanja jedan od važnih momenata i izbegava se oslanjanje na „jezik kulture”), diskurs različitih govornika na protestima, medijsko izveštavanje o njima i rasprave korisnika društvenih mreža (u kojima se pretpostavlja da bi najpre bilo moguće susresti se sa retorikom kulture i simboličke geografije). Oba talasa protesta osim što su proizvod savremenog društvenog konteksta u Srbiji, na različite načine predstavljaju i odraz globalnih dešavanja na planu novi(ji)h društvenih pokreta. Uzevši u obzir kompleksni splet činilaca od kojih su navedeni samo neki, analiza artikulacije otpora i različitih vizija društva u diskursima i simboličkim praksama ova dva protesta³¹ mogla bi da baci i novo svetlo na simboličke aspekte društvenog poretka u Srbiji dvadeset godina nakon velikog talasa građanskih i studentskih protesta.

Literatura

- Babović, Marija. 1997a. Maratonci šetaju (po)časni krug – sociodemografske karakteristike i politički profil učesnika Protesta 96/97, u: *‘Ajmo, ajde, svi u šetnju!': građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Babović, Marija. 1997b. Pištaljkom protiv otmičara – potencijal za aktivno društvo, u: *‘Ajmo, ajde, svi u šetnju!': građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Babović, Marija, Cvejić, Slobodan, Lazić, Mladen i Vladimir Vuletić (prir.). 1997. *‘Ajmo, ajde, svi u šetnju!': građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Bakić-Hayden, Milica. 2006. *Varijacije na temu Balkan*. Beograd: IFDT/IP „Filip Višnjić”.
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Bougarel, Xavier. 1999. Yugoslav wars: The ‘revenge of the countryside’ between sociological reality and nationalist myth. *East European Quarterly*. Vol. 23, No. 2: 157–174.
- Cvejić, Slobodan. 1997. Demokratija sa kolektivnim predumišljajem, u: *‘Ajmo, ajde, svi u šetnju!': građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Čupić, Čedomir (ur.). 1998. *Duh vedrine: kultura protesta – protest kulture*. Beograd: Agora.
- Erdei, Ildiko. 1997. Alice’s Adventures in Studentland – Narrative multiplicity of the Student Protest. *Sociologija*. god. 39, br. 1: 111–133.
- Ivković, Marjan. 2017. Društvena kritika i angažman između univerzalizma, antiautoritarnosti i dijagnoze društvene dominacije, u: Zaharijević, Adriana i Jelena Vasiljević (ur.). *Angažman: uvod u studije angažovanosti*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

30 Važan korak u ovom smeru je već učinio Marjan Ivković u analizi prožimanja različitih rečnika kritike u društvenom angažmanu Inicijative (Ivković, 2017).

31 O vrednosnim i identifikacijskim aspektima Pokreta protiv diktature, vidi Backović i Petrović, kao i Birešev, u ovom broju.

- Jansen, Stef. 2000. Victims, Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest. *Critique of Anthropology*. god. 20, br. 4: 393–420.
- Jansen, Stef. 2005a. *Antinacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jansen, Stef. 2005b. Who's afraid of white socks? Towards a critical understanding of post-Yugoslav urban self-perceptions. *Ethnologia Balkanica*. god. 9: 151–167.
- Jansen, Stef. 2008. Cosmopolitan openings and closures in post-Yugoslav antinationalism, u: Nowicka M. i M. Rovisco (ur.). *Cosmopolitanism in Practice*. Aldershot: Ashgate.
- Kolozova, Katerina. 2003. Identitet (jedinstva) u izgradnji: o smrti „Balkana” i rođenju „Jugoistočne Evrope”, u: Bjelić, Dušan i Obrad Savić (ur.) *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. Beograd: Beogradski krug.
- Kuzmanović, Bora. 1997. Šetnjom u slobodu – vrednosne orijentacije i politički stavovi učesnika Protesta 96/97, u: *‘Ajmo, ajde, svi u šetnju!: građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Pavićević, Đorđe i Ivana Spasić. 1997. Symbolization and collective identity in civil protest. *Sociologija*. God. 39 (1): 73–93.
- Pavićević, Đorđe i Ivana Spasić. 1998. Situirana ksenofobija: opaska o građanskom protestu u Srbiji, u: Božidar Jakšić (ur.) *Interkulturalnost vs. rasizam i ksenofobija*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Pavićević, Đorđe i Ivana Spasić. 2003. Shvatanja politike, u: Golubović, Zagorka, Spasić, Ivana i Đorđe Pavićević (ur.). *Politika i svakodnevni život*. Beograd: IFDT.
- Popadić, Dragan. 1997. Studentski protesti – uporedna analiza studentskih protesta 1992. i 1996/97, u: *‘Ajmo, ajde, svi u šetnju!: građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Said, Edvard V. 2008. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Simić, Marina. 2014. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za studije kulture i Čigoja štampa.
- Spasić, Ivana. 2006a. Asphalt: Constructions of urbanity in everyday discourses in Serbia, *Ethnologia Balkanica*. god. 10:211–227.
- Spasić, Ivana. 2006b. Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji, u: Nemanjić, Miloš i Ivana Spasić (ur.). *Nasleđe Pjera Burdijea*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju / Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Spasić, Ivana. 2013. *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Van Dijk, Teun A. 1995. Discourse Analysis as Ideology Analysis, u: C. Schäffner i A. Wenden (ur.). *Language and Peace*. Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Van Dijk, Teun A. 2006. *Ideologija: multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.
- Vuletić, Vladimir. 1997. Između Evrope i Kine – modernizacijski karakter protesta 96/97, u: *‘Ajmo, ajde, svi u šetnju!: građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Živković, Marko. 2012. *Srpski sanovnik: nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*. Beograd: XX vek.